

VAN İLAHİYAT DERGİSİ

Van Journal of Divinity

ISSN: 1300-4530 | e-ISSN: 2667-615X
Aralık / December | 2023, 11/19: 57-73

Kur'ân-I Kerîm'de Kırâat ve İ'râb Farklılığına Dair Bir İnceleme

A Study on The Difference of Recitation and I'râb in The Qur'ân

MUHAMMED ŞEHİT HAKÇIOĞLU

Dr. Araştırma Görevlisi, Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve
Belâgatı Anabilim Dalı

(PhD), Research Assistant, Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Arabic Language and Rhetoric

Muş, Türkiye

muhammedsehid_yyu@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-4126-5983

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 8 Ekim/October 2023

Kabul Tarihi | Accepted: 24 Kasım/November 2023

Yayın Tarihi | Published: 15 Aralık/December 2023

Bu makale, yazarın 2023 yılında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda tamamladığı "Kur'ân-ı Kerîm'de Siyâk ve Makâm'ın İ'râb Tercihine Etkisi" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. / This article was prepared based on the author's doctoral thesis titled "The Effect of Siyâk and Makam on I'râb Preference in the Holy Quran", which he completed in 2023 at Van Yüzüncü Yıl University, Social Sciences Institute, Department of Basic Islamic Sciences.

Atıf | Cite as

Hakçioğlu, Muhammed Şehit. "Kur'ân-ı Kerîm'de Kırâat ve İ'râb Farklılığına Dair Bir İnceleme". *Van İlahiyat Dergisi* 11/19 (Aralık 2023), 57-73. <https://doi.org/10.54893/vanid.1373007>

Hakçioğlu, Muhammed Şehit. "A Study on The Difference of Recitation and I'râb in The Qur'ân". *Van Journal of Divinity* 11/19 (December 2023), 57-73. <https://doi.org/10.54893/vanid.1373007>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/vanid>

Mail: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Kur'ân-ı Kerîm'de Kırâat ve İ'râb Farklılığına Dair Bir İnceleme*

Öz

Kur'ân-ı Kerîm, Arap diliyle ilgili kuralların tatbik ve tezahür sahalarından bir tanesidir. Kur'ân-ı Kerîm inmeden önce Arap toplumu selikalarına göre bir dile sahip olduklarından dillerine mi'yar kabul edecekleri bir kaynak veya kural oluşturma ihtiyaçları yoktu. Kur'ân-ı Kerîm indikten sonra farklı milletler İslam dinini benimsemiş ve dinin kaynaklarını öğrenme ve öğretme ihtiyacı hasıl olmuştur. İslam dinini benimseyen yeni topluluklar, Kur'ân-ı Kerîm okurken birtakım hatalar yapmaya başlamışlardır. Asli kaynakların başında gelen Kur'ân-ı Kerîm'in yanlış okunması durumu yaygınlaşınca bir grup âlim, Kur'ân-ı Kerîm ve ilimlerinin Arap diliyle olan sıkı bağından ötürü bu konuda kaynak sayılan müstakil eserler kaleme almış ve bu sayede hem dili koruma görevini ifa etmiş hem de İslâm'a hizmet yolunda önemli bir çaba ortaya koymuşlardır. Bu çabaların bir sonucu olarak Arap diliyle ilgili ilimler ortaya çıkmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in farklı okuyuş biçimlerini inceleyen kırâat ilmi ve âyetlerin okuma şekillerini irdelerken cümlelerin gramatik yapısını ele alan i'râb ilmi de bu gayretler sonucunda ortaya çıkan ilimlerdenidir. Kur'ân-ı Kerîm'deki âyetlerin farklı okunmasını konu alan kırâat ilmi, âyetlerin farklı şekillerdeki kırâati için belirli kurallar ortaya koymuştur. Cümledeki gramatik farklılığı ele alan i'râb ilmi de başta Arap dilinin sahip olduğu özellikler ve diğer birtakım faktörlerden dolayı meydana gelen cümle yapısındaki değişikliği ele almakta ve bunun imkânını konu edinmektedir. Kırâatlerin çokluğu aynı zamanda Yüce Allah'ın rahmetinin bir tezahürüdür. Kırâatler çeşitli olmasına rağmen hangi kırâatin kabul edilip hangisinin reddedileceği meselesi de yine bir ölçüye bağlanmış ve tercih işleminin rastgele yapılan bir işlem olmadığı delilleriyle ortaya konulmuştur. Bu çalışmada öncelikle kırâat kavramının tanımı verilmiş ve herhangi bir kırâatin kabul edilmesinin şartları ve kırâat çeşitleri gibi konular ele alınmıştır. Ardından Arap dilinin bir özelliği olarak i'râb çeşitliliği konusu ele alınarak Kur'ân-ı Kerîm'de var olan i'râb farklılıklarının sebepleri üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Nahiv, İ'râb, Kur'ân-ı Kerîm, Kırâat, Tercih.

A Study on The Difference of Recitation and I'rab in The Quran**

Abstract

The Holy Quran is one of the fields of application and appearance of the rules regarding the Arabic language. Before the revelation of the Holy Quran, the Arab community had a characteristic language so they did not need to create a source or rule that they would accept as a basis for their language. After the Quran was revealed, different nations adopted the religion of Islam and a need of learning and teaching the sources of the religion emerged. New communities that adopted the religion of Islam began to make some mistakes while reading the Holy Quran. When the misreading of the Holy Quran, which is one of the primary sources, became widespread, a group of scholars wrote independent works that were considered as sources on this subject due to the close connection of the Holy Quran and its sciences with the Arabic language, and thus fulfilled the duty of preserving the language. They also made a significant effort to serve Islam. As a result of these efforts, sciences related to the Arabic language emerged. The science of recitation, which examines different reading styles of the Holy Quran, and the science of i'râb, which examines the grammatical structure of the sentence while examining the reading ways of the verses from the Quran, are among the sciences that emerged as a result of these efforts. The science of recitation, which deals with the different reading of the verses from the Holy Quran, has set forth certain rules for the recitation of the verses from the Quran in different ways. The science of i'râb, which deals with the grammatical difference in the sentence, deals with the change in the sentence structure that occurs due to the characteristics of the Arabic language and some other factors, and deals with the possibility of this. The numerousness of recitations is also a manifestation of Allah's mercy. Although the recitations are diverse, the issue of which recitation will be accepted and which will be rejected has also been measured and it has been demonstrated with evidence that the selection process is not an indiscriminating process. In this study, primarily, the definition of the concept of recitation is given and issues such as the conditions for accepting any recitation and types of recitation are discussed. Thereafter, the issue of i'râb diversity as a feature of the Arabic language was discussed and the reasons for the i'râb differences in the Holy Quran were tried to be emphasized.

Keywords: Arabic Language, Syntax, I'râb, Holy Quran, Recitation, Preference.

* Bu makale, yazarın 2023 yılında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında tamamladığı "Kur'ân-ı Kerîm'de Siyâk ve Makâm'ın İ'râb Tercihine Etkisi" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** This article was prepared based on the author's doctoral thesis titled "The Effect of Siyâk and Makam on I'râb Preference in the Holy Qur'ân", which he completed in 2023 at Van Yüzüncü Yıl University, Social Sciences Institute, Department of Basic Islamic Sciences.

Giriş

Bir disiplin olarak Kırâat ilmi, tarihi arka plana ve geleneğe sahip olan bir ilim dalıdır. Bu bakımdan kırâate dair tanım ve değerlendirmeler, geçmişten gelen bilgi ve birikimden ibaret olduğundan tutarlıdır. Kırâat ilmine dair terimsel tanımların içerisinde en çok kabul gören ve yaygın olanı, İbn Cezerî (öl. 833/1429) tarafından yapılmıştır. Ona göre bir terim olarak kırâat, Kur'ân-ı Kerîm'deki sözcüklerin nasıl okunacağını râvilerine nispet ederek bu sözcüklerin farklı okuma biçimlerini konu edinen bir ilimdir.¹ Kur'ân-ı Kerîm'in yedi farklı kırâatle okunmasını ifade eden yedi harf meselesi, farklı okuma geleneklerini temsil eder ve Arapça'nın farklı lehçelerine dayanır. Bu çeşitlilikten ötürü Hz. Peygamber'den (s.a.v.) itibaren bu ilim, Müslümanların ilgisini çekmiş ve ilk dönemlerden itibaren belli bir kesimin çaba sarfettiği bir alan olmuştur. Bu disiplin sayesinde Kur'ân'daki lafızların okunma şekli ve farklı kırâat vecihleri ilmi bir disiplin olarak ele alındığından günümüzde de araştırmalara konu olmaya devam etmektedir. Nitekim Arap dili ile ilgili çalışmalar incelendiğinde kırâat-dil etkileşiminin tezahürü olarak örnekler barındırdığı görülecektir. Dolayısıyla Kur'ân-ı Kerîm'le ilgili olan kırâate dair herhangi bir değerlendirme, Kur'ân'ın ilk muhatabı olan Hz. Peygamber (s.a.v.) ve bu anlamda tebliğin ilk olarak tevcih edildiği sahabeyle bağlantılıdır. Bu bakımdan sahabenin Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerini nasıl aldığı ve bu âyetlerin anlaşılması uğruna nasıl çabalar sarfettiği bu alanın dahilindedir. Ayrıca insanlara aktarılırken murâd-ı ilâhî'den kopmadan ve fem-i muhsin olan peygamberden aldıkları gibi nakletme gayretleri de bu çabanın diğer bir kanıtıdır. Bu ulvi gayeyle gerek sahabe nesli ve gerekse tabiîn nesli bu konuyla ilgilenmiş ve insanlara hem kırâat hem de Kur'ân ahkâmını öğretmek için çalışmaya koyulmuşlardır. Bu gayretin bir tanığı olarak Hammâd b. Zeyd'in (öl. 179/795) Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî (ö. 73/692 [?]) ile ilgili naklettiği şu rivayet önemlidir. Sülemî, "Kur'ân'ı öyle bir topluluktan aldık ki onlar on âyet öğrendikleri zaman bu on âyeti iyice öğrenmeden başka bir on âyeti öğrenmezlerdi. Bu açıdan biz hem Kur'ân'ı hem de ahkâmını öğrendik demiştir".² Bu rivayet, Kur'ân-ı Kerîm'in ilk dönemden sonraki dönemlere aktarılması noktasındaki samimiyeti yansıtmasının yanında kırâat ilminin ilk tohumlarını da ortaya koymaktadır.

Kırâat ilmi ile Arap dilinin temeli olan i'râb arasında da sıkı bir bağ vardır. Çünkü Kur'ân kırâatinin kabul şartlarından biri de i'râba uygunluktur. Ayrıca nahiv ilminin çıkışını hazırlayan sebeplerin başında gelen "lahn" olgusu yani i'râb hataları olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm okunurken meydana gelen hatalar ve kelimelerin i'râbında meydana gelen bozulmalar, nahiv ilminin temellendirilmesine zemin hazırlamış ve bu işlemi zorunlu hale getirmiştir. Nitekim "lahn" meselesinin Hz. Peygamberden itibaren toplumu meşgul eden bir olgu olduğu da nahiv ilminin ortaya çıkmasıyla ilgili rivâyetlerde aktarılmaktadır.³ Kırâatler, şaz veya sahih fark etmeksizin, i'râb kurallarının tespit edilmesinde dikkate alınan bir mikyas olmuş ve dilcilerin istişhat olarak kabul ettiği bir merci olarak telakki edilmiştir.⁴ Ayrıca kırâat, nahiv ilmi ile birlikte hem yazım hem de tilâvet bakımından Kur'ân metnine eşlik etmiş ve Kur'ân-ı Kerîm'in daha iyi anlaşılması amacına hizmet etmiştir. Sahabenin, Kur'ân-ı Kerîm'i Arap diline hâkim kişiler tarafından okunması talimatı ve "dinde derin bilgi sahibi olmaya gayret edin ve Arap dilini iyice öğrenin çünkü bu dilde Kur'ân'ın tefsiri vardır." şeklindeki tavsiyeleri⁵ Kur'ân-ı Kerîm ve nahiv arasındaki ilişkinin güçlü bir delilidir.

Nahiv ve kırâat ilimleri arasındaki ilişki, Kur'ân'ın yedi harf üzere indirildiğini belirten hadis açısından incelendiğinde bu konunun Arap lehçeleri açısından da önemi haiz bir konu olduğu ortaya çıkmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi kırâatin kabul şartlarından bir tanesi de Arap dil kurallarına uymasıdır. Nitekim Arap dil kurallarını ortaya koyan Basra dil ekolünün oluşumuna zemin hazırlayan İbn Ebî İshâk el-Hadramî (öl. 117/735), İsbâ b. Ömer (öl. 149/766) ve Ebu Amr (öl. 154/771) gibi isimler dilci

¹ Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Cezerî - 'Alî b. Muhammed el-'Umrân, *Müncidü'l-muķriîn ve müŗşidu'ĉ-tâlibîn* (Cezâyir: Dâru'l-Belâġ, 2003), 4.

² Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâât*, thk. Abdulfettâh İsmâil Şelbi (Mısır: Dâru'n-Nahda, ts.), 34.

³ Muhammed et-Tañtâvî, *Neş'etu'n-naĥiv ve târiĥu eŗheri'n-nuĥât* (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1995), 16-18.

⁴ Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed İbn Hâleveyh, *İ'râbü'l-kırâ'âti's-seb' ve 'ilelühâ* (Beyrût: Dâru'l -Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 27.

⁵ İbn Hâleveyh, *İ'râbü'l-kırâ'âti's-seb'*, 27-28.

olmalarının yanında aynı zamanda birer kırâat âlimidirler.⁶ Yine Kûfe dil ekolünün teşekkülüne zemin hazırlayan ve kırâat-ı aşer (on kırâat)'ın yedinci imamı sayılan Kisâî (öl. 189/805) de Arap dili açısından şöhret sahibi olan bir diğer isimdir.⁷ Konu ile ilgili yapılmış çalışmalar incelendiğinde Arapça olarak yayımlanmış birkaç çalışmanın olduğu görülmüştür. Bunlardan bir tanesi kırâat ve i'râb farklılığını fıkhi hükümler bağlamında ve Nisâ Sûresi 43. âyet özelinde inceleyen Ömer Yeken'e aittir. Diğer iki çalışma ise kırâat ve i'râb merkezli tefsirler özelinde inceleme yapan Sinâ Süleyman Ebû Suaylik ve Kutaiba Al İbrahim adlı araştırmacılara ait iki farklı makaledir. Bu çalışmada önceki çalışmalardan farklı olarak Kur'an-ı Kerîm'de kırâat ve i'râb farklılıklarına dair önce kavramsal çerçeve çizilecektir. Ardından farklı kırâatlerin hangisinin kabul edileceğine dair kıstaslar irdelenecek ve i'râb farklılığının nedenleri üzerinde bir inceleme yapılmaya çalışılacaktır.

1. Kırâat Kavramı

Kırâat; bir şeyi toplama, katma anlamına gelen قرأ fiilinin mastarıdır. Kur'an kelimesinin morfolojik açıdan farklı köklerden geldiğine dair görüşler mevcut olsa da قرأ fiilinin kökünden geldiği sûre ve âyetleri bir araya topladığından ötürü bu ismi aldığı yönünde bir görüş de bulunmaktadır. Yine bu anlam çerçevesinde ما قرأت هذه الناقة جنينا قط "Bu dişi devenin rahmi hiçbir şey içermiyor" deyimini de devenin gebe olmadığını ifade etmek için kullanılmaktadır.⁸

Bazı araştırmacılar قرأ fiilinin mastarı olan kırâatin, تلا (okumak/takip etmek/izlemek) anlamında olduğunu belirtmelerine rağmen iki fiil arasında dilsel farklılıkların söz konusu olduğunu ifade etmek gerekir.⁹ Tilâvetin sözlük anlamı; bir şeyin başka bir şeyin ardından gelmesidir. Bu itibarla harflerin ya da kelimelerin art arda gelmesinde bir fark yoktur.¹⁰ Ancak Kur'an terminolojisi açısından iki kelime arasında fark vardır. Tilâvet ismi peş peşe gelen kelimelerin okunması anlamında iken; kırâat, tek bir kelimenin ya da birbirini takip eden kelime gruplarının telaffuzunda ortaya çıkan durumdur.¹¹ Bu açıdan tilâvet, kırâatten daha özeldir. Her tilâvet, kırâat olmasına rağmen; her kırâat, tilâvet değildir.¹²

Kırâatın ıstılah anlamı Kur'an âyetlerinin okuma yollarını râvîsine atfedilerek ortaya çıkan farklılıkları inceleyen ilimdir.¹³ Kırâatin sözlük ve ıstılah anlamları arasında bir irtibat olduğu açıktır. Çünkü kırâat ilmi; Kur'an harflerinin telaffuzunun keyfiyetini irdedelediği gibi harf ve kelimelerin telaffuz yolları ve rivâyetleri bir araya getirmeyi de hedefleyen ilimdir.

Yüce Allah Müslümanlara Kur'an okumayı emretmiş ve bu okuyuşu kolaylaştıracak sebepleri hazırlamıştır. Kırâat farklılığı veya çokluğu da bu kolaylaştırmanın bir sonucudur. Nitekim hadisi şerif'te Cebrâil (as)'ın Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yanına gelerek Yüce Allah'ın ümmetinden Kur'an-ı Kerîm'i tek bir harf üzere okunmasını emrettiği söylemiş ancak Peygamber (s.a.v.), bunun ümmetine meşakkat olacağını belirtmiştir. Peygamber'in Allah'tan af dilemesi üzerine önce dört daha sonra yedi harf üzere okunması ruhsatı verilmiştir. Ayrıca kim hangi harfe tabi olarak okursa isabet edeceğini müjdelediği ifade edilerek bunun kolaylık ve rahmet eseri olduğu anlatılmaktadır.¹⁴

Kırâatler, Yüce Allah'ın bildirdiği bir vahyin ürünü ve Hz. peygamber (s.a.v.)'in ümmetine sağladığı rahmet, kolaylık ve hafifletmenin bir sonucudur. Ayrıca kırâatlerin bu kadar çeşitli olması, herhangi bir tezat veya tenâkuz içermediği gibi dînin temelini teşkil eden usûl ve fûru' meselelerine de aykırı değildir.

⁶ İbn Madâ el-Kurtubî, *er-Red 'alâ'n-nuhât*, thk. Şevkî Dayf (Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, 1982), 18.

⁷ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'an*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî (Mısır: Dâru'l-Mişiyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1431), 27.

⁸ Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî, *Muhtârü's-Şihâh*, thk. Maḥmûd Ḥâṭır (Beyrût: Mektebetu Lübnân, 1995), "karee", 560; Muhammed b. Mûkerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Lübnân: Dâru Şâdir, 2004), "karee", 1/128.

⁹ Muhammed Sâlim Muḥaysin, *el-Muḡni fî tevcihi'l-kırâati'l-aşri'l-mütevâtire* (Lübnân: Dâru'l-Cil, 1988), 1/45.

¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 14/102.

¹¹ Ebû Hilâl el-Askerî, *Mu'cemu'l-furûki'l-lugaviyye*, thk. eş-Şeyḫ Beytullah Beyât (Kûm: Müessesetu'n-Neşri'l-İslâmî, 2000), 140.

¹² Râḡib el-Aşfahânî, *el-Müfredât fî ğaribi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ahmed Ḥalefullah (Mektebetu'l-Enclö'l-Mişiyye, 1970), 1/147.

¹³ Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî - 'Alî b. Muhammed el-'Umrân, *Müncidu'l-mukriin ve mürsidu't-tâlibin* (Cezâyir: Dâru'l-Belâğ, 2003), 17.

¹⁴ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Şahiḥ-i Müslim*, thk. Nazar b. Muhammed el-Fâryâbî (Mısır: Dâru Taybe, 2006), "Salâtü'l-müsâfirîn", 274 (861/562).

Bilakis tüm bu farklılık ve kırâatteki çeşitlilik, âyetler arasında eşsiz bir ilişki meydana getirmekte ve birbirini destekleyen manaların ortaya çıkmasına vesile olmaktadır. Nitekim İbn Cezerî, farklı kırâatler hakkında tedebbür edildiğinde üç durumun ortaya çıktığını belirtmektedir. Bunlar;

- Lafızlar farklı olmasına rağmen manaların aynı olduğu âyetler. "صراط، عَلِيَهُمْ" kelimelerinde olduğu gibi. Çünkü bu kelimelerin "زِرَاط، عَلِيَهُمْ" gibi okunuşları da vardır. Farklı dil lehçelerinde böyle kullanımlar olmasına rağmen anlamda herhangi bir değişiklik ortaya çıkmamaktadır.
- Hem lafız hem de mana farklı olmasına rağmen herhangi bir noktada birleşmelerinin mümkün olduğu âyetler. Fâtiha 4. âyetteki "مَلِك، مَلِك" kelimeleri gibi. Bu kelimedden maksat Yüce Allah'dır. Çünkü Allah, hesap gününün mâliki (sahibi) olduğu gibi aynı zamanda melikidir. Yine Bakara 10. âyetteki "يَكْذِبُونَ، يَكْذِبُونَ" ifadeleri için de durum aynıdır. Bu farklı iki kırâat söz konusu olsa da âyetten kastedilen münafıklardır. Çünkü onlar Peygamberi tekzîb ettikleri gibi itikatlarının aksini dile getirdikleri için kendi durumları hakkında da yalancılardır.
- Hem lafız hem mana açısından farklı ve herhangi bir konuda birleşmeleri mümkün olmayan ancak tezat içermeyen bir başka vecihle ittifak etmeye uygun olan âyetler. "حَتَّىٰ إِذَا اسْتَيْسَسَ الرُّسُلُ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِّبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا فَنُجِّيَ مَن نَّشَاءُ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُنَا عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ"¹⁵ "Nihayet peygamberler ümitlerini kesecek hâle gelip yalanlandıklarını düşündükleri sırada, onlara yardımımız geldi de, böylece dilediğimiz kimseler kurtuluşa erdirildi. Azabımız ise, suçlular topluluğundan geri çevrilemez" âyetindeki "كُذِّبُوا" buna örnek olarak verilebilir. Çünkü bu ifade hem şeddeli (كُذِّبُوا) hem de şeddesiz (كُذِّبُوا) okunabilir. Şeddeli okunması durumunda anlamı, "peygamberler kesin olarak kavimlerinin onları yalanlayacaklarını biliyorlardı" şeklinde bir anlam çıkmaktadır. Şeddesiz okunması durumunda ise anlamı, "kendilerine peygamber gönderilen topluluklar bu elçilerin bildirdiklerinde yalan söylediklerini zannediyorlardı" olmaktadır. Bu durumdan da görüldüğü üzere her iki vecih lafız ve mana açısından farklı ve herhangi bir noktada da birleşmeleri mümkün olmasa da tebliğin yöneltildiği toplumlardaki realiteden dolayı tezat içermeyen bir boyutla üzerinde ittifak edilmesi mümkündür.¹⁶

Bu çıkarımlar ışığında farklılıkların anlam zenginliği oluşturduğunu belirtmemiz gerekir. Dolayısıyla bir âyetin birden fazla anlama delalet etmesi, bu farklılığın bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir kırâatte ortaya çıkan anlamın bir başka kırâatin esas alındığı durumda ortaya çıkan anlamdan farklı bir yöne işaret etmesi yedi harf üzere okunmasındaki hikmetlerden bir tanesidir. Bu sayede mana genişleyip çeşitlenmekte ve her bir kırâatin ayrı bir makâma delalet ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Âşûr (öl. 1973), Kur'ân'daki lafızların herhangi bir veçhe uygun olarak okunması sebebiyle ortaya çıkan çeşitliliğin, murad-ı ilâhiye mutabık olmadığı gibi bir çıkarıma götüremeyeceğini belirtmiştir. Sonrasında bu farklı kırâatler sebebiyle ortaya çıkan anlam zenginliğine Arap dilinin sahip olduğunu hatta bu durumun Arapların da yabancı olmadığı belâğî üslupların bir sonucu olduğunu dile getirmektedir.¹⁷

Kırâat âlimleri, kırâat farklılığının hikmetleri üzerinde de yoğunlaşmış ve bunun neticesinde farklılığın faydalarını ortaya koymaya çalışmışlardır. Buna göre;

- Kırâat farklılıklarına rağmen Allah'ın kitabının her türlü tahrif ve tebdilden korunduğunu göstermek.¹⁸ Çünkü kırâat farklılıkları çok ve çeşitli olmasına rağmen anlam açısından herhangi bir çelişki veya yanlışlık ortaya çıkmamakta bilakis birbirini destekleyen bir durum göze çarpmaktadır. Dolayısıyla kırâatte var olan farklılığa rağmen eşsiz dizimin devam etmesi ve anlamda da herhangi bir tezatın oluşmaması hem peygamberi tasdik hem de Kur'ân-ı Kerîm'in insan sözü olmadığına delil olmaktadır.¹⁹

¹⁵ Yûsuf 12/110.

¹⁶ Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Ṭayyibetu'n-neşr fi'l-kırâati'l-ʿaşr*, thk. Muhammed Temîm ez-Za'îbî (Cidde: Mektebetu Dâru'l-Hudâ, 1994), 1/49.

¹⁷ Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tûnus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984), 1/55.

¹⁸ Mennâ' el-Kattân, *Mebâhiş fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1414), 170.

¹⁹ Fehd b. Abdurrahman b. Süleymân er-Rûmî, *Dirâsât fi 'ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyâd: Mektebetu Melik Fehd, 2005), 368.

- Ümmete Kur'ân okuma konusunda hafiflik ve kolaylık sağlamak.²⁰ Kur'ân-ı Kerîm'in ilk muhatapları Araplar olduğundan Kur'ân, bu ilk muhatapların durumunu gözetmiş ve farklı lehçelerle okunmasına müsaade etmiştir. Aksi takdirde dinin temel prensibi olan kolaylık ilkesi durumu ortadan kalkmış olacaktı.²¹
- Kırâatlerin korunması ve ezberlenmesi konusunda ümmetin harcadığı gayretin ne kadar büyük bir karşılığı olacağı noktasına vurgu yapmak. Çünkü Müslümanlar birbirlerine tevatür yoluyla bu kırâatleri aktarmış ve bu konuda büyük çabalar sarfetmişlerdir. Bu sayede farklı kırâatler dolayısıyla ortaya çıkan anlamlara da dikkatleri çekebilmişlerdir.²²
- Bu ümmetin diğer ümmetlere olan üstünlüğünü ortaya koymak. Şöyle ki Rablerinden aldıkları bu mesajın farklı kırâatlerle okunmasına müsaade edilmiş ve bu sayede Müslümanlar, tüm gayretlerini bu yüce kitapla ilgili olan alanlara yoğunlaştırmışlardır.²³

Kırâat âlimleri, Allah'ın Kur'ân-ı indirmiş olduğu bu yedi harfin, mütevatir kırâat olduğunu söylemişlerdir.²⁴ Burada öncelikle kırâatin anlamını, kabul şartlarını ve çeşitlerini anlatmaya çalışacağız.

1.1. Kırâatin Kabul Şartları

Kırâat ilmi, Kur'ânî bir disiplin olduğundan dolayı İslam âlimleri ilk dönemden itibaren bu ilim dalının tekniğini ve sistemini belirlemek için girişimlerde bulunmuş ve makbul kırâatin şartlarını belirlemişlerdir. Bunlar; senedinin sahih olması, gramer vecihlerinden birine uyması ve Hz. Osman (ra) döneminde yazılmış olan Mushaf-ı Osmanî'ye uyması şeklinde sıralanabilir. Bu şartları taşıyan her kırâatin; Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminden nakledildiği sabit olur.²⁵ Nitekim İbn Cezerî, bu şartları şu şekilde ifade etmiştir;

فَكُلُّ مَا وَاَفَقَ وَجَهَ نَحْوِ
وَصَحَّ إِسْنَادًا هُوَ الْقُرْآنُ
وَحَيْثُمَا يَخْتَلُ رَكْنٌ أَثْبَتَ 26

وَكَانَ لِلرَّسْمِ إِحْتِمَالًا يَحْوِي
فَهَذِهِ الثَّلَاثَةُ الْأَرْكَانُ
شَدُودُهُ لَوْ أَنَّهُ فِي السَّبْعَةِ

Kırâat bilimciler, kırâatlerin kabulü için yeterli olan şartlar noktasında ihtilaf etmişlerdir. Kimi senedin sıhhatiyle yetinmeyip son iki şarta ek olarak tevatürün de olması gerektiğini söylemişlerdir. İbnü'l-Cezerî, son iki şartın bulunması halinde senedin sıhhatinin, iki şartın olmaması durumunda ise tevatürün yeterli olduğunu ifade ederek şöyle demiştir;

*Tevatür sabit olduğunda resm-i Osmânî ve senede ihtiyaç yoktur. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.)'den sabit olan kırâate –Mushaf hattına uygun olup olmamasına bakılmaksızın- inanmak gerekir.*²⁷

Bu konuda İbn Cezerî ve onun görüşlerine tabi olanların daha isabetli olduğunu belirtmekte fayda vardır. Çünkü tevatür olarak sabit olan şeyin, kabulü zorunlu ve Kur'ân olduğu katidir. Senedin tevatürü, Mushaf hattı ve dil kurallarından daha baskındır. Dolayısıyla isnadın tevatürü kırâatin kabulünün temel şartıdır. Kırâat tevatüren sabit olduğunda kabul edilir ve hat ya da dil kuralına uyup uymamasına bakılmaz. Nitekim nahivcilerce bazı mütevatir kırâatlerin kabul görülmemesi kırâat ehlinin yanında nazar-ı itibare alınmamıştır. Çünkü Kur'ân'ın dil ve üslûbu yerleşik gramer kaidelerine uymak zorunda değildir. Zira Kur'ân Arap dilini topyekun kuşattığı için bu dilin farklı lehçelerinde var olan dil, kaide ve istimleri de kapsamaktadır.²⁸ Ancak senet tevatür derecesinden sahih derecesine gelmişse; kırâatin kabulünde gerekli

²⁰ Kaţţân, *Mebâhiş*, 170.

²¹ Rûmî, *Dirâsât fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 368.

²² Rûmî, *Dirâsât fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 368.

²³ Rûmî, *Dirâsât fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 369.

²⁴ Ebu 'Amr ed-Dâni, *el-Ehrufu's-seb'e li'l-Kur'ân*, thk. Abdulmüheymin Taḥḥân (Mekke el-Mükerrreme: Dâru'l-Menâre, 1997), 28.

²⁵ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilu'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Mısır: Maṭba'atu 'Îsâ el-Bâbî, ts.), 1/289; Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-'aşr*, thk. 'Alî b. Muhammed eđ-Ḍabba' (Lübnân: Dâru'l -Kütübi'l-'İlmiye, ts.), 1/19; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûti, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâlim Hâşim (Lübnân: Dâru'l -Kütübi'l-'İlmiye, 1421), 203.

²⁶ İbnü'l-Cezerî, *Ṭayyibetu'n-neşr fi'l-kırâati'l-'aşr*, 1/32.

²⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-'aşr*, 1/23-24.

²⁸ Muhammed b. Muhammed en-Nüveyrî, *Şerḥu ṭayyibeti'n-neşr fi'l-kırâati'l-'aşr* (Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiye, 2003), 1/117.

olan resm-i Osmanî ve dil kurallarına uyması şartları da aranır. Çünkü bu ikisi senedi güçlendirerek tevatür derecesine çıkarır.

1.2. Kırâât Çeşitleri

Kırâatler, kabul şartlarını taşıyıp taşıyamalarına göre makbul ve gayrı makbul (şaz) olmak üzere iki kısma ayrılır.

1.2.1. Makbûl Kırâât

Makbul Kırâât, mütevatir ve sahih olmak üzere ikiye ayrılır:

Mütevatir kırâât; yalan üzere birleşmeleri imkânsız olan bir topluluk tarafından nakledilen kırâattir. Örnek olarak kırâât-ı aşere'deki *ferşü'l-hurûf*²⁹ verilebilir. ³⁰ مَالِك - مَالِك ve يُخَادِعُونَ - يُخَادِعُونَ âyetlerindeki ³¹ okuyuş vechileri buna örnek olarak gösterilebilir.³²

Sahi Kırâât, senedi sahih olmakla birlikte tevatür derecesine ulaşmayan, ancak dil kurallarına ve Mushaf hattına uygun olan kırâattir. Kur'an'daki medlerin uzatma miktarı, teshil çeşitleri gibi kurallar örnek olarak gösterilebilir.³³

1.2.2. Şaz Kırâât

Şaz kırâât, senedi ahad haberle sahih olup Mushaf ya da dil kurallarına uymayan kırâattir. Başka bir deyişle hiçbir kabul şartını taşımayan ve kendisiyle okunmayan kırâattir. Dört kısma ayrılır: Ahad, senedi sahih olup Mushaf ya da dile aykırı olan türdür. Şaz; senedi sahih olmayandır. Mevzû; aslı olmayan ve uydurulmuş kısımdır. Müdrec; tefsir amacıyla kırââte eklenen şeydir.³⁴

1.3. Kırâatler Arasında Tercih ve Kuralları

1.3.1. Kırâatte Tercih Kavramı

Tercih kavramı sözlükte bir şeye meyletmek, bir görüşün diğerine oranla doğruya daha yakın olduğunu belirtmektir.³⁵ Kırâatte tercih durumunu terminolojik olarak tanımlayacak bir kaynak arayışı yerine sözlük anlamından destek alarak konunun makbul kırâatlerle ilgili olduğunu söylememiz mümkündür. Buna göre tercihi makbul kırâatler arasında herhangi birisinin diğerinden daha uygun olduğu üzerine hüküm vermektir şeklinde belirtmemiz mümkündür. Bu durumda tercih konusuna bahis olanın makbul kırâât olduğu açıktır ki; şaz kırâatin böyle bir tercihe konu olmayacağı da izahtan varestedir.

1.3.2. Kırâatte Tercihin Hükümü

Kırâatlerin sübut açısından aynı derecede olmadığına daha önceki bölümlerde değinilmişti. Bir kırâatin diğerine üstünlüğü, senediyle alakalı olan bir durumdur. Bu öncüllerle duruma bakıldığında tercih konusunun bazı durumlar içerdiği açıktır. Yani mütevatir ve şaz kırâât arasında bir tercih söz konusuysa; mütevatir olan şaz olana tercih edilir. Okuyucu veya müfessirin mütevatir kırâatin desteklediği anlamı esas alması gerekir.³⁶

Tercih konusu mütevatir olan kırâatler arasında ise; birinin diğerine tercih edilmesi ve mercûh olan kırâatin zayıf kılınması ya da inkâr edilmesi caiz değildir. Çünkü tüm mütevatir kırâatler, Allah katından

²⁹ Kırâât âlimleri, kırâât vechilerini *usûl* ve *ferş* olmak üzere iki grupta tasnif etmişlerdir. Kırâât istilahında, kelimelerdeki değişim ferşu'l-hurûf olarak adlandırılmaktadır. Sözlükte, „açma, yayma ve serme“ gibi anlamlara gelen ferş kelimesi literatürde okunuşunda ihtilaf vâki olan, üzerine kıyas yapılamayan cüziyyâta' denir. er-Râgıb el-Aşfahânî, *el-Müfredât fî ğaribi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ahmed Halefullah (Mektebetu'l-Enclo'l-Mişriyye, 1970), 565; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 12/3382.

³⁰ el-Fâtîha 1/4.

³¹ el-Bakara 2/9.

³² Abdülfettah el-Kâdî, *el-Vâfi fî şerhi's-şâtibiyye* (Cidde: Dâru's-Sevâdi, ts.), 198.

³³ Ahmed Muhammed 'Abdussemit el-Hafayân, *Eşheru'l-muştalâhât fî fenni'l-edâi ve 'ilmi'l-kırâât* (Lübân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 176.

³⁴ Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, 23.

³⁵ İsmâ'il b. Hammâd el-Cevherî, *eş-Şihâh tâcu'l-luĝa ve şihâhu'l-'Arabiyye*, thk. 'Abdu'l-Ġafûr 'Atâr (Kâhire, 1982), 2/365..

³⁶ Harbî, *Kavâ'idu't-tercih*, 1/104.

indirilmiştir. bunların tümü kati anlamda Kur'ân olduğundan ve herhangi bir mütevatir kırâati inkâr etmenin Kur'ân-ı inkâr ve değerini düşürme anlamını taşıdığından müfessire düşen bu kırâatlerin hepsini kabul etmek, kırâatler arasında uzlaşa sağlamak ve herhangi bir tercih yapmamaktır.³⁷

Mütevatir kırâatler arasında tercih ve üstünlük meselesi, diğer kırâatin terk ve inkârına yol açmadığı durumda caizdir. Ancak herhangi bir kırâati diğerine tercih eden kişi sebebini ve hangi karineden dolayı tercih ettiğini ifade etmek zorundadır. Nitekim birçok müfessir bu yola başvurmuş ve tefsirlerinde tercih ettikleri kırâatin sebebini açıklamışlardır.³⁸

1.3.3. Mütevatir Kırâatler Arasında Tercih Kuralları

Mütevatir kırâatler arasında tercih yapma diğer kırâati yok sayma ya da hatalı olduğunu ifade etme söylemini içermiyorsa gerekçelerini ortaya koymak şartıyla yapılabilecek bir olgudur. Bu durumda tercihte bulunacak kişinin uyması gereken bazı kuralları belirtmek gerekir. Bu kurallar, aşağıda aktarıldığı şekilde özetlenebilir;

- Tercihte bulunacak kişinin tüm mütevatir kırâatlerin doğru olduğunu ifade etmesi ve tercihte bulunduğu diğer kırâati yok saymaması.
- Tercihte bulunacak kişinin belagat, fesahat ya da Mushaf hattına uyduğu gibi gerekçelerle tercihinin sebebini belirtmesi.
- Tercihin anlam açısından farklı olan iki kırâat arasında olmaması. Çünkü kırâatler arası tercih anlam zenginliğinin ortaya çıkması amacıyla yapılır. Tek bir âyetteki kırâatler, birden fazla âyetin makâmına uygun ifadeleri içerebilir ki hepsinin muradı ilahi olması muhtemeldir. Böyle bir durumda tercih yapmak, delilsiz bir söz söylemekten başka bir şey değildir.³⁹

Tercihte bulunacak kişi, bu kuralları göz ardı etmeden âyetin kırâatleri arasında tercihinin hangi yönde olduğunu belirtebilir.

2. Kur'ân-ı Kerîm'de İ'râb Farklılıkları ve Sebepleri

Terim olarak "nahiv" kavramı biri geniş biri de dar olmak üzere iki aşamadan geçmiştir. Geniş anlamı itibarıyla bu kavram başlangıçta fonetik, sentaks, morfoloji, gramer ve daha bunun gibi birçok Arapça ilimleri için kullanılırken, sonraki süreçte bu kavramla cümle ve cümlenin i'râbı gibi daha dar bir kapsamda ele alınan bir süreci yaşamıştır.⁴⁰ Yüce Allah, fesahat ehli olan Araplara Kur'ân-ı Kerîm'in bir benzerini getirme hususunda kitabın birkaç yerinde meydan okumuştur. Ancak Araplar içlerindeki aşırı isteğe rağmen bu ilahî kelama denk olan bir ürünü ortaya koyamamışlardır.⁴¹ Çünkü Kur'ân-ı Kerîm âlemlerin Rabbi olan Allah katından indirilmiş ve bu konuda kendisinde şüphe olmayan bir kitaptır.⁴² Bu özelliğinden dolayı Allah, müminleri Kur'ân'ın âyetlerini düşünmeye ve tedebbür etmeye davet ederek, Kur'ân'daki eşsiz nazımdan haberdar olmalarını istemiştir.⁴³

Âyetlerde Kur'ân-ı Kerîm'in yapısında var olan i'câzı görmek mümkündür. Arap dilinin yapısında uzman olan kişi bu yapıdaki i'câzın eşsiz olduğunu görebilir. Nahivciler, çağlar boyunca var olan ve sürekli kendisini yenileyen bu i'câzın sırrını çözmeye çalışmışlardır. Hepsinin gayesi aynı olsa da her araştırmacı kendi zaviyesinden farklı bir metot benimseyerek konuya yaklaşmıştır.⁴⁴

³⁷ Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 208; Bedrüddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fađl İbrâhîm (Mısır: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1957), 1/340.

³⁸ Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 220; Ebü Ca'fer Aħmed b. Muhammed en-Naħħâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, thk. Züheyr Ğâzi Zâhid (Lübân: Dâru 'Aleml-Kutub, 1998), 5/231.

³⁹ Ebü Muhammed Mekkt Ebü Tâlib, *el-Kesf an vucûhi'l-kırâati's-seb' ve 'ilelîhâ ve ħucecihâ*, thk. Muhyeddîn Ramazân (Beyrüt: Müessesetü'r-Risâle, 1974), 1/229; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm el-Halebî, *ed-Durru'l-meşûn fî 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Ĥerrât (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, ts.), 1/148; İnşirâh Süveyd, *Eşeru'l-Kırâât fî ta'addüdi'l-me'ânî fî't-tahrîr ve't-tenvîr* (Dımaşk, Câmi'atu Dımaşk, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 108.

⁴⁰ Kemâl Bişr, *et-Tefkîru'n-Naħviyyu Beyne'l-Kadîmi ve'l-Cedîd* (Kâhire: Dâru Ğarîb, 2005), 426-427.

⁴¹ Yüce Allah'ın Araplara meydan okuduğu âyetlere *Teħaddî âyetleri* denilir. Kur'ân-ı Kerîm'de birkaç yerde geçmektedir. Bk: el-Bakara 2/23, Hüd 11/13, el-İsrâ 17/88.

⁴² el-İsrâ 17/88.

⁴³ en-Nisâ 4/82.

⁴⁴ Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 2/198-212.

Kur'ân-ı Kerîm evrensel ve zaman üstü bir özelliğe sahip olması nedeniyle defalarca tefsir edilmiştir. Tefsirlerin çokluğu Kur'ân'daki eşsiz yapı ve i'câzın bir sonucudur. Geçmişten günümüze bu i'câz çeşitlerini anlamaya yönelik çalışmalar yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Bazen ilmî, bazen adedî bazen de lügâvî yani dilsel tarafı olmak üzere farklı yönler üzerinde yoğunlaşma olmuştur. Dolayısıyla kişinin ilmi seviyesine göre farklı zamanlarda farklı i'câz çeşitlerine dikkat çekilmiştir. Nitekim Kur'ân'daki i'râb ve kırâat farklılıkları da dilsel i'câzın bir sonucudur.⁴⁵

Arap dilindeki zengin anlatım gücü, sahip olduğu özellikler sebebiyledir. Bu dilin yapısındaki incelik ve genişlikten dolayı bir ifadenin birden fazla anlamı taşıması mümkündür. Dolayısıyla cümleler kısa olsa da ifadenin anlamı ve delaleti geniş olmaktadır. Bu genişlik, Kur'ân-ı Kerîm'e de yansımış ve dil zenginliğinin en özel örneği sergilenmiştir.⁴⁶ Nitekim nahiv ilminin ortaya çıkma sebepleri arasındaki en meşhur rivâyetlerden biri, Tevbe sûresi 3. âyetinin yanlış okunuyor oluşudur.⁴⁷ Dolayısıyla bu durum i'râbın, Kur'ân'ın anlaşılmasındaki etkisini göstermesinin yanında ilk dönemden itibaren önemi haiz bir konu olmasının sebebini de ortaya koymaktadır.

Nahiv ve mana ilişkisinde cümlenin gramer yapısındaki farklılığın, cümledeki anlamı ne denli etkilediği konusuna değinilmişti. Kur'ân'daki i'râb çeşitliliğinin başlıca sebeplerini ise aşağıda aktarılan üç alt başlık şekilde belirtebiliriz.

2.1. Arap Dilinin Barındırdığı Özellikler

Arap dilinin gramatik çeşitliliğini arttıran sebeplerin başında bu dilin sahip olduğu şekilsel yapının farklı vecihlere muhtemel olması vardır. Arapçada lafzen irab edilen mu'rab kelimelerin irab mahallerini tespit etmek kolay iken mahallen veya takdiren irab alan kelimelerin irab mahallerinin belirlenmesi nisbeten daha zordur. Fakat bazen kelimenin sonunda i'râb alametinin ortaya çıkmasını engelleyen bir durum bulunabilir. İ'râb alameti açık olarak görülmediği için i'râb çeşitliliği durumu ortaya çıkar. Örneğin mebni isimlerden olan işaret isimlerinden هذا kelimesi cümledeki konumu ne olursa olsun sükûn üzere mebni olduğundan i'râb alameti görülmemektedir. Yine takdirî i'râb alan isimlerde de durum benzer şekildedir. Örnek olarak A'lâ Sûresi'nin سبح اسم ربك الأعلى (Yüce Rabbinin adını tespih et) âyetindeki الأعلى kelimesi elifi maksûre ile bittiği için i'râb alameti açık şekilde belli olmamaktadır. Bu yüzden ya اسم kelimesinin sıfatı olarak takdiren mansub ya da ربك kelimesinin sıfatı olarak takdiren mecrur olmak üzere iki farklı i'râb taşıma ihtimali vardır.⁴⁸ Arapçada i'râb alametleri belirli sayıdadır. Dolayısıyla bir i'râb alameti birden fazla öge için geçerli olabilmektedir. Yani mübteda merfu' olduğu gibi haber, inne'nin haberi, kane'nin ismi gibi öğelerde merfu'dur. Bu durum da farklı irab vecihlerinin meydana gelmesinin sebepleri arasındadır.⁴⁹

Bir kelimenin yapısal olarak birden fazla fonksiyonunun bulunması da i'râbın birden fazla olmasına yol açmaktadır. Örneğin âyetlerde bulunan أن kelimesinin tefsiriyye, masdariyye ya da muhaffefe olması gibi çok fonksiyonlu bir özelliği vardır. Bu bağlamda Mâide Sûresi'nde yer alan وإذ أوحيت إلى الحواريين أن آمنوا بي وبرسولي (Hani bir de, "Bana ve Peygamberime iman edin" diye havarilere ilham etmiştim.)⁵⁰ âyeti örnek

⁴⁵ Muhammed Hâmâse, *mine'l-İcâzi'l-Kur'ânî te'addüdi evcuhi'l-i'râb fi'l-cümle* (Kâhire: Mektebetu'l-İmâmi'l-Buhârî, 2009), 9-10.

⁴⁶ Muhammed Fadil es-Sâmerrâî, "Şuverun min ittisa'i delâleti'l-elfâz ve't-terâkîb fi tefsîri'l-Keşşâf", *Ümmü'l-Şurâ Üniversitesi Dergisi* 42 (1428), 346.

⁴⁷ Nahiv ilminin vaz' edilmesi ilgili rivayetlerden bir tanesi de Tevbe Sûresi 3. âyetin yanlış okunması sebebiyle olduğudur. Rivayete göre Hz. Ömer döneminde Arap bir bedevi kendisine Allah'ın kitabından bir şey öğretecek birini bulmak için Medine'ye gelir. Bir adam ona "رَسُولُهُ" kelimesini mecrûr okuyarak hata yaparak yanlış bir anlamın ortaya çıkmasına neden olur. Bu okuyuşu duyan adam, "eğer Allah, müşriklerden ve resulünden uzaksa ben de ondan beriym der." Bedevînin bu sözleri Hz. Ömer'e iletilir bunun üzerine onu çağırarak bu sözlerin nedenini sorar. Adam Medine'ye geliş sebebinin Kur'ân'dan bir şeyler öğrenmek olduğunu haber vererek kendisine âyeti okutan adamın bu şekilde okuduğunu söyler. Hz. Ömer âyetin bu şekilde olmadığını "رَسُولُهُ" kelimesinin harekesinin mecrûr değil mansûb olduğunu belirtir. Bu hadiseden sonra Ebu'l-Esved ed-Düelî'yi çağırarak insanları dildeki hatalardan koruyacak nahiv ilminin vaz' edilmesini ister. Bk: Tanfâvî, *Neş'etu'n-naHV*, 14.

⁴⁸ Maḥmūd Ḥasan el-Câsim, "Esbâbu't-ta'addüd fi't-taḥlîli'n-naHViy", *Mecelletü'l-Lügati'l-'Arabi'l-Ürdüni* 66 (1424), 108.

⁴⁹ Hâmâse, *mine'l-İcâzi'l-Kur'ânî*, 168.

⁵⁰ el-Mâide 5/111.

olarak verilebilir. Mezkûr âyette أن edatının hem masdariyye hem de tefsiriyye olma ihtimali vardır. Bunun gibi daha birçok âyet vardır. Bu değişikliklerin var olması haliyle anlama da yansır.⁵¹

Kelimenin i'râb vecihlerinin çok olmasının bir diğer sebebi kelimenin morfolojik yapısının birden fazla gramatik değerlendirme ihtimaline açık olması vardır. Bu durumda sarf açısından taşıdığı farklılık kelimenin nahiv yapısını da etkiler. Neml Sûresi 39. âyetteki durum buna örnek gösterilebilir ki; قَالَ عَفْرَيْتُ قَالَ عَفْرَيْTÜ

Kur'ân-ı Kerîm'de bazı âyetlerde birden fazla i'râb vechinin var olması meselesi yukarıda değinilen sebepler dışında harf-i cerler ve mütaalliki yani harf-i cerrin bağlı bulunduğu 'amil ya da harf-i cerlerin taşıdığı farklı anlamlar hem anlam hem de i'râb üzerinde farklılaşmanın bir diğer sebebidir.⁵²

Öte yandan atıf meselesi Arapçada farklı i'râb vecihlerinin oluşmasının bir diğer sebebidir. Nitekim herhangi bir kelimenin kendisinden önceki kelimelerden hangisine atfedileceği konusu farklı irab vecihlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁵³

Cümlenin inşâî veya ihbârî olması, Arap lehçeleri ve farklı kullanımlar i'râbı etkileyen başka bir durumdur. Herhangi bir cümlenin inşâî ya da ihbârî olmasından kaynaklanan i'râb çeşitliliğine örnek olarak Mâide sûresinin 23. âyetini verilebilir:

قَالَ رَجُلَانِ مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمَا ادْخُلُوا عَلَيْهِمُ الْبَابَ

"Korkanların içinden Allah'ın kendilerine nimet verdiği iki adam şöyle demişti: "Onların üzerine kapıdan girin..."⁵⁴

Âyetteki أَنعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمَا ifadesi, inşâî olarak ele alındığında قَالَ ile mekûlül-kavl arasında i'tiradî (ara cümle) olur ki; bu durumda i'râbtan mahalli yoktur. Eğer ihbârî olarak ele alınırsa; رَجُلَانِ kelimesinin sıfatı veya "hal"i olabilmektedir.⁵⁵

Cümle türünün anlama olan etkisiyle ilintili olarak herhangi bir âyetin diğer bir âyetle bağlantılı olarak veya öncekinden bağımsız olarak okunması durumu da kelimedeki i'râbın birkaç vecih olmasına yol açan sebeplerdendir. Bu duruma Bakara 285. âyeti örnek verilebilir.

أَمَّنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَكَاتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ

"Peygamber, Rabbinden kendisine indirilene iman etti, mü'minler de (iman ettiler). Her biri; Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler ve şöyle dediler: "Onun peygamberlerinden hiçbirini (diğerinden) ayırt etmeyiz." Şöyle de dediler: "İşittik ve itaat ettik. Ey Rabbimiz! Senden bağışlama dileriz. Sonunda dönüş yalnız sanadır."⁵⁶

Bu âyette وَالْمُؤْمِنُونَ ifadesinde vakıf yapılmadığı durumda buradaki "و" harfi atıf olarak kabul edilerek الْمُؤْمِنُونَ ifadesi "أَمَّنَ" fiilinin faili olan الرَّسُولُ kelimesine matuf olur. Ancak eğer buradaki "و" harfi "vâv-ı iptidaiye" olarak değerlendirilirse bu durumda وَالْمُؤْمِنُونَ kelimesinin öncekilerle bağlantısı koparılıp istinâfiyye olarak kabul edilir. Böylece وَالْمُؤْمِنُونَ cümle olarak i'râbtan mahal almamış olur.⁵⁷

Bazen zamirin mercii ile ilgili değerlendirmeler de i'râb çeşitliliğine yol açmaktadır. Bu duruma aşağıdaki âyet örnek verilebilir:

وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ

⁵¹ Sâmerrâî, "Şuverun min ittisa'i delâleti'l-elfâz", 364; Câsim, "Esbâbu't-ta'addüd fi't-tahlîli'n-naḥviy", 111.

⁵² Sâmerrâî, "Şuverun min ittisa'i delâleti'l-elfâz", 359.

⁵³ Sâmerrâî, "Şuverun min ittisa'i delâleti'l-elfâz", 374.

⁵⁴ el-Mâide 5/23.

⁵⁵ Halebî, ed-Durru'l-meşûn, 1/232.

⁵⁶ el-Bakara 2/285.

⁵⁷ Mûsâid b. Süleymân et-Ṭayyâr, Vuḥûfu'l-Kur'ân ve eşeruhâ fi't-tefsîr (Suudi Arabistân: Mektebetu Melik Fehd, 1431), 230.

"Dedik ki: "Ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşin. Orada dilediğiniz gibi bol bol yiyin, ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz.""⁵⁸

Âyet-i kerimede "عنها" kelimesindeki "ها" zamirinin mercii konusunda ihtilaf söz konusudur. Ebû Hayyân gibi kimi tefsirciler karib/yakın olması itibarıyla bu zamirin mercii "الْجَنَّة" kelimesi olduğu konusunda değerlendirmelerde bulunurlarken; Zemahşerî (öl. 538/1144) gibi kimi tefsirciler "الشَّجَرَةَ" kelimesine dönmesinin daha münasip olduğunu belirtmişlerdir. İlk değerlendirmeye göre anlamı; *Şeytan o ağaç vesilesiyle ikisinin ayağını kaydırmıştır* olurken; *şeytan ayaklarını oradan (cennetten) kaydırды* anlamında olmaktadır.⁵⁹

Arap dilinde lehçeler de gramer değerlendirmelerinde ortaya çıkan i'râb çeşitliliğinin sebeplerinden bir tanesidir. Lehçenin farklı sözcüklerin tek bir mana için kullanılması şeklinde yapılan tanımından da⁶⁰ anlaşılacağı üzere bu fenomenin ortaya çıkması, insanların birbirlerinden uzak ve dağınık bir yaşam sürdürmeleri ve sabit bir yerde konaklamayıp göçebe bir hayat tarzını benimsemeleri sebebiyledir. Ayrıca okuma yazma bilme oranının düşük olması ve kelimenin o anki telaffuza mukayyet olması da diğer bir sebeptir. Bunun neticesinde Arap dilinde birçok lehçe ortaya çıkmış⁶¹ ve her lehçe sahibi göç ettiği bölgede etki meydana getirerek değişikliğe neden olduğu gibi gittiği bölgedeki dilden etkilenme durumu da söz konusudur. Lehçenin teşekkülünde siyasi, ekonomik, dini gibi birçok etmen rol oynamaktadır. Güçlü ve zengin bir literatüre sahip olun Arap dili için de aynı durumlar etkili olmuştur.⁶²

Arap dilinde kelimelerin şekli yapısı dolayısıyla bir kelimenin farklı i'râbları taşıma ihtimalinin bulunması mümkün olan bir durumdur. Nahivciler, bunu belirlemek için birtakım kurallar vaz etmişlerdir.. Kişinin bireysel bir tercih yapabileceği bir keyfilik söz konusu değildir. Tercih ettiği gramer yapısının bir delille desteklenmesi gerekir.⁶³ Bir kelimenin farklı i'râblarının oluşabilmesi için belirlenen ölçütleri şu şekilde sıralayabiliriz;

- Söz konusu veçhi tasdik eden bir delilin/naklin bulunması⁶⁴,
- Kelimenin etimolojisine dair olasılıkların bilinmesi⁶⁵,
- Arap nahivcilerin metotları ve bağlı buldukları ekollerin bilinmesi⁶⁶,
- Münasip olan anlama riayet edilmesi⁶⁷,
- Bir dil prensibi olarak dildeki kuralların ve kıyas ölçülerinin bilinmesi önem arz etmektedir⁶⁸.

2.2. Kur'ân-ı Kerîm'in Sahip Olduğu Bazı Özellikler

Kur'ân-ı Kerîm Arap diliyle nazil olduğu için bu dilin sahip olduğu özellikleri barındırmaktadır. Arap grameri açısından bir kelimenin veya kelime grubunun birden fazla i'râbı haiz olması söz konusu olduğundan Kur'ân-ı Kerîm için de aynı durumlar geçerlidir. Dolayısıyla Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı âyetlerde de i'râb çeşitliliğinin varlığı müsellemler bir realitedir.⁶⁹

Kur'ân-ı Kerîm'de i'râb çeşitliliğine yol açan durumlardan bir tanesi kırâat diye müstakil bir disiplinin oluşmasına yol açan kırâat farklılıklarıdır. Her bir kurrânın okuyuşta tercihini hiç şüphesiz i'râb üzerinde de etkili olmuştur.⁷⁰ Kırâat farklılığı, Kur'ân-ı Kerîm'deki kelimelerin bazı nedenlerden ötürü farklı şekillerde okunmasıyla meydana gelir. Kur'ân-ı Kerîm'in hareke ve noktalanmasının o dönemde

⁵⁸ el-Bakara 2/35.

⁵⁹ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ fi't-tefsîr*, thk. Şıdkî Muhammed Cemîl (Beyrût: Dâru'l-Fikir, 1420), 1/255; Maḥmûd b. 'Ömer ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşâf 'an ḥakâiki't-tenzil*, thk. Ḥalîl Me'mûn eş-Şihâ (Lübnân: Dâru'l-Ma'rife, 2009), 1/127.

⁶⁰ Ömer Ferrûḥ, *Târîḫü'l-edebi'l-'Arabî* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1981), 1/36.

⁶¹ 'Amr b. Baḥr el-Câḥiz, *el-Beyân ve't-teḥyîn*, thk. Abdusselâm Hârûn (Mısır: Mektebetu'l-Ḥâncî, 1998), 1/18.

⁶² Ramazan Abduttevvâb, *el-Medḥal ilâ 'ilmi'l-luġa ve menâhici'l-baḥşî'l-luġavî* (Kâhire: Mektebetu Ḥancî, 1997), 167.

⁶³ Velîd Ḥüseyn, *Naẓariyyetu'n-naḥvi'l-'Arabî fi ḍav'i ta'addüdi evcuhi't-taḥlîli'n-naḥvi* (Amman: Dâru'l-Fedâât, 2009), 343.

⁶⁴ Ḥüseyn, *Naẓariyyetu'n-naḥvi'l-'Arabî*, 67-78.

⁶⁵ Ḥüseyn, *Naẓariyyetu'n-naḥvi'l-'Arabî*, 79-85.

⁶⁶ Ḥüseyn, *Naẓariyyetu'n-naḥvi'l-'Arabî*, 85-90.

⁶⁷ Ḥüseyn, *Naẓariyyetu'n-naḥvi'l-'Arabî*, 90-106.

⁶⁸ Ḥüseyn, *Naẓariyyetu'n-naḥvi'l-'Arabî*, 106-136.

⁶⁹ Muhammed Abdullâlik 'Ađîme, *Dirâsât li uslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Maḥmûd Muhammed Şâkir (Kâhire: Dâru'l-Ḥadîs, ts.), 1/13.

⁷⁰ Ḥüseyn, *Naẓariyyetu'n-naḥvi'l-'Arabî*, 139-160.

gerçekleşmeyip sonraki dönemlerde gerçekleşmiş olması bu nedenlerden bir tanesidir. Bu itibarla noktalama ve hareke işleminin henüz olmadığı dönemde bir kelimenin i'râb açısından farklı vecihler taşıması durumu ortaya çıkmıştır. Hareke ve noktalama işlemi, lehçe ve i'râbla ilintili olabileceği kelimenin form ve yapısıyla da alakalıdır.⁷¹ Bu duruma örnek olarak merfu' ve meczûm olmak üzere iki kırâatin söz konusu olduğu Tevbe Sûresi 103. âyeti verilebilir:

خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

"Onların mallarından, onları kendisiyle arındıracağın ve temizleyeceğin bir sadaka (zekât) al ve onlara dua et. Çünkü senin duan onlar için sükûnettir (Onların kalplerini yatıştırır.) Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir."⁷²

Âyet-i kerimede nekire isim ve aynı zamanda meful konumunda olan صَدَقَةٌ kelimesinden sonra gelen كُتِبَ عَلَيْهِمْ kelimesinin merfu' ve meczûm olmak üzere iki vechi mümkündür. Merfu' okunması durumunda صَدَقَةٌ kelimesinin sıfatı olmaktadır. Bu durumda anlamı; "Onların mallarından, onları kendisiyle arındıracağın ve temizleyeceğin bir sadaka (zekât) al" olmaktadır. Meczûm olması durumunda ise emir fiili (خُذْ)'nin cevabı olmaktadır. Bu durumda ise anlamı; "Onların mallarından bir sadaka al ki, bu sadaka onları (günahlardan) temizlesin" olur.⁷³

Kur'ân-ı Kerîm'de i'râb çeşitliliğine neden olan bir diğer faktörde Arap dili gramerinin genel kurallarına aykırı bir kullanım gibi görünen ancak gerçekte Kur'ân'ın belâğî bir i'câzının eseri olarak kullanılan durumlarda ortaya çıkmaktadır. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm, Arap dilini bütün lehçe ve istimalleriyle kuşattığı için sonradan tespit edilip oluşturulan yerleşik gramer kurallarının dışında bir kullanımı tercih etmesi onun Arap dilinin gramer yapısına uymadığı anlamına gelmez. Örneğin genel bir gramer kuralı olarak temyiz ögesinin nekire (belirsiz) olması gerekir. Ancak Kur'ân-ı Kerîm'de bazen marife olarak geldiği kullanım söz konusu olabilmektedir. Buna örnek olarak Bakara 130. âyeti örnek verilebilir:

وَمَنْ يَرِغَبْ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ وَلَقَدْ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ

"Kendini bilmeyenden başka İbrahim'in dininden kim yüz çevirir? Andolsun, biz İbrahim'i bu dünyada seçkin kıldık. Şüphesiz o ahirette de iyilerdendir."⁷⁴

Âyetteki اصْفَى kelimesi gramer açısından temyiz ve mansubtur. Fakat Arapçada marifelerden sayılan zamire izafe edilmesi sebebiyle temyizlik nekire olması kuralına uygun olarak gelmediği zannedilse de bazı nahivciler, bu kelimenin اصْفَى fiilinin meful bihi olarak değerlendirmişlerdir.⁷⁵

2.3. İ'râb Farklılığına Sebep Olan Diğer Durumlar

Arapça ve Kur'ân-ı Kerîm'in içerdiği özellikler nedeniyle meydana gelen i'râbsal çeşitlilikler, aynı zamanda birtakım insani ve sosyal sebeplerle de meydana gelebilmektedir. Bu nedenleri şu şekilde belirlemek mümkündür;

2.3.1. Şiirin İ'râb Çeşitliliğine Etkisi

Arap toplumunun Cahiliye döneminden itibaren şiire verdiği önem bilinen bir durumdur. Nitekim şiir dinletilerinin ve yarışmalarının yapıldığı panayırlar da verilen önemin bir göstergesidir. Ayrıca her şairin kendi şahsına veya selikasına bağlı şiir ilka etmesinden ötürü dille ilgili çalışmaların başladığı dönemde her nahivci istişhât kaynağı olarak kullanılabilir birçok şiire denk gelmiştir. Bu olgu cümle veya cümle gruplarında i'râb çokluğunun ortaya çıkmasına zemin hazırlayan durumlardan biri olmuştur.⁷⁶ Şiirde kimi nahivci tarafından "zarûret" olarak görülen benzer bazı dilsel kullanımların Kur'ân-ı Kerîm'de meydana gelmiş olması, o kullanımların "zarûret" olmadığını ortaya koymuştur. Zira asıl olan, dilsel

⁷¹ Süheyle Hatât Abdülkerim, "Esbâbu'l-cevâz fi'n-naḥvi'l-'Arabî", *Mecelletu Câmiati Kerbelâ* 9 (2012), 14.

⁷² et-Tevbe 9/103.

⁷³ Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 1/329; Halebî, *ed-Durru'l-meşûn*, 6/115; Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn el-'Ukberî, *et-Tibyân fi i'râbi'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Kâhire: 'İsa el-Bâbî el-Halebî, ts.), 2/658.

⁷⁴ el-Bakara 2/130.

⁷⁵ Halebî, *ed-Durru'l-meşûn*, 2/120.

⁷⁶ Sâmî 'Avd, "Eseru't-ta'addudî'n-naḥviyye fi tefsîri'l-âyeti'l-Kur'âniyye", *Mecelletu Câmi'at-i Teşrîn li'd-Dirâsât ve'l-Buḥûsi'l-İlmiyye* 29 (2007), 69-70.

olguların Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanımlara göre ele alınmasıdır. Hiçbir nahivcinin Kur'ân-ı Kerîm'de "zarûret" olduğuna dair bir ifade kullanmaması bunun açık bir işaretidir.⁷⁷

İ'râbla ilgili farklı değerlendirmelerin ortaya çıkmasına yol açan edebî rivayetler, ilk dönem Arap toplumunun yaşamıyla ilgili bir durumdur. Bu sayede farklı bölgelerde gezen Arap insanı, hayatının realitesinden kopmadan bir cümle ile ilgili birden fazla durumu şiir gibi edebî ürünlerden görmüştür. Ayrıca şiir o dönemde Arap toplumunun hafızası ve arşivi konumunda olması sebebiyle de gramer değerlendirmelerinin yanısıra sosyolojik yapının hüviyetini de yansıtan bir ayna mesabesindeydi.⁷⁸

Arap nahivciler edebî rivayetlerin çokluğu ve her kesimin kendi durumuna göre tercih ettiği bir i'râb vechinin olduğu konusunda ittifak halindedirler. Bu edebî rivayetlerin çokluğu sebebiyle farklı görüşler belirtilmiş ve uyuşmazlık ortaya çıkmıştır. Bazı dilciler aynı ifadelerle ilgili meydana gelen uyuşmazlığa cevaz verme yoluna gitmiştir. Nitekim İbn Hişâm (ö. 761/1360), Arapların birbirlerinin şiirlerini inşâd ettiklerini ancak her birinin kendi seciyesine göre konuştuğunu belirtmiş ve ortaya çıkan uyuşmazlığın arka planında bu realitenin olduğunu vurgulamıştır.⁷⁹

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere edebî rivayetlerle ilgili birinin diğerine üstünlüğü ya da ayrımı söz konusu değildir. Çünkü her bir rivayet, farklı bir duruma delil teşkil etmektedir. Nitekim nahivciler de bu durumu garipsememiş ve aynı şiirin birden fazla versiyonunu dilsel bir ihticâc olarak kabul etmişlerdir. Bunun bir örneği olarak Evs b. Hacer'in (öl. 620/1223) şu şiir gösterilebilir:

تَوَاهِقُ رَجُلًا يَدَاهَا وَأَسُهُ لَهَا قَتَبٌ خَلْفَ الْحَقِيْبَةِ رَادِفٌ⁸⁰

"Ayakları, ellerini ve başını sallıyordu. (veya el, ayak ve baş birlikte sallanıyordu) Bir kamburu ve çantanın arkasında bir semeri vardı."

Bu beyitteki istişhat noktamız "يداهَا" kelimesinin mana göz önüne alınarak merfu' olarak gelmiş olmasıdır. Çünkü eller hareket halinde ayaklara uyar. Bu açıdan bakıldığında şiirdeki "ضارِبٌ زَيْدٌ" fiili "واهِقٌ" fiili "ضارِبٌ زَيْدٌ" cümlesindeki gibi müşareke ifade etmektedir. Ancak buna rağmen bu kelimenin merfu' olarak okunmaması gerektiğini asıl olarak mansûb olmasını savunanlar da olmuştur.⁸¹ Görüldüğü üzere beyitteki bir kelimenin birden fazla i'râbının olması ve her bir vechin dayanağının olması, i'râb çeşitliliğine yol açan durumlardan bir tanesidir.

2.3.2. Mezhebî Yorum ve Düşüncelerin İ'râb Çeşitliliğine Etkisi

İslâm dininin ilme ve gelişmeye yönelik teşviki ve etkisi çok büyüktür. Nitekim ilk dönemlerden itibaren İslâm dünyasında farklı ilimlerin genel çerçevesiyle ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu desteğin bir sonucu olarak Arap toplumu çok geçmeden birçok ilim dalından istifade etmiş ve bu ilimleri kendi kavramları arasına katmıştır.⁸² Bu durumun en büyük etkisi bilimsel ve kültürel alandaki ilerlemelerde olmuştur. Okuma yazma oranı artmış gerek dînî ilimler ve gerekse de dil, gramer ilimlerinde büyük gelişmeler kaydedilmiştir. İtizal düşüncesi, felsefe, mantık ve cedel gibi ilimler toplumun yeni tanıştığı ilimler arasındaki yerini almıştır.⁸³

Arap nahivcilerin itikat ve fıkha dair birikimleri de gramer ile ilgili olan düşünce dünyalarının şekillenmesinde ve bu faktörlerin bu alanda tebarüz etmesine yol açmıştır. Şöyle ki; nahivcilerin herhangi bir konuya dair değerlendirme yaparken itikadi ve fikhî ön kabulleriyle nahiv ilmine yaklaştığı durumlar olmuştur. Nitekim gramer ile ilgili birtakım kabullerinin de etkisiyle ortaya koyduğu fikre karşı gelen tarafın

⁷⁷ Muhammed Meşhud Hakçıoğlu, "Kur'ân-ı Kerîm'deki Bazı Dilsel Kullanımların Zarûret Olgusu ile İlişkisine Dair Bir İnceleme", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (15 Eylül 2023), 242-268.

⁷⁸ Mustafâ Sâdık er-Râfî'î, *Târîhu âdâbi'l-'Arab*, thk. Abdullah el-Minşâvî (Mısır: Mektebetu'l-İmân, 1997), 1/271.

⁷⁹ Bk. Celâluddîn Abdurrahmân es-Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâ'ihâ*, thk. Muhammed Ahmed el-Mevlâbek (Kahire: Dâru't-Turâs, ts.), 1/261; Abdülkâdir b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâdî, *Şerhu ebyâti Muğni'l-lebîb*, thk. Abdülazîz Rebâh - Ahmed Yûsuf Dekkâk (Dimaşk: Menşûrâtu'l-Me'mûn li't-Turâs, 1973), 943-944.

⁸⁰ Ebû Şüreyh Evs İbn Hacer, *Divânu Evs bin Hacer*, thk. Muhammed Yûsuf Necm (Beyrût: Dâru Beyrût, 1980), 1/73.

⁸¹ Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid el-Müberred, *el-Muqtaḍab*, thk. Muhammed Abdulhâlık 'Aḍime (Kâhire: Vizaretu'l-Evkâf, 1994), 3/285.

⁸² Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1933), 142.

⁸³ Fâtıma Tâhir Muhammed Hâmid, *Ususu't-tercîh fi kutubi'l-hilâfi'n-nahvi* (Mekke el-Mükerrreme: Câmî'atu Ümmü'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1430), 28.

fikrini kabul etmeme ve yanlış sayma durumu ortaya çıkmıştır.⁸⁴ Ayrıca nahivcinin Basra veya Kûfe ekolünü benimsemesi de ilgili çeşitliliğin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Örneğin övgü ve yergi anlamı veren "نِعْمٌ" ve "بُشْنٌ" kelimelerini Kûfe ekolündeki nahivciler isim olarak kabul ederlerken, Basra ekolündekiler bunları fiil olarak değerlendirmişlerdir. Dolayısıyla bu durum cümlenin gramatik yapısını etkilediği gibi anlamı da etkilemektedir.⁸⁵

Arap gramerinin teşekkül sürecinden itibaren yapılan çalışmalarda nahivcinin gramer ile ilgili değerlendirmesinde ekolünü destekleyecek şekilde bir eğilim içerisinde olduğu gözlemlenebilen bir durumdur. Bu ekol kimi zaman dil ekolü olabildiği gibi bazen de itikatla ilgili olabilmektedir.⁸⁶ Nahiv ve tefsir âyetlere yaklaşırken –her ne kadar bu yaklaşım eleştirilse de- gerek i'râb ve gerekse de anlamda bunu gözetebilmiştir. Nitekim başta mutezile olmak üzere farklı mezhepleri benimseyen şahısların tefsirlerinde bu durum görülmektedir.⁸⁷

Örneğin bilmeden günaha bulaşanların tövbeye mazhar olmasının zorunlu olduğu fikrini benimseyen Mutezile ilgili âyeti şöyle değerlendirmiştir:

إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهْلَةٍ ثُمَّ يُتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ فَأُولَٰئِكَ يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا

"Allah katında (makbul) tövbe, ancak bilmeyerek günah işleyip sonra çok geçmeden tövbe edenlerin tövbesidir. İşte Allah, bunların tövbelerini kabul buyurur. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."⁸⁸

Zemaşşerî bu âyetteki "لِلَّذِينَ" ifadesindeki "ل" "lâm" harfinin vücut anlamı ifade ettiğini belirterek mutezîlî düşüncesini âyete yansıtmıştır.⁸⁹ Aynı şekilde A'râf sûresi 143. âyetindeki "لَنْ تُرَانِي" ifadesindeki "لَنْ" harfinin te'bîd ifade ettiğini belirterek bunu mutezile düşüncesindeki ahirette Allah'ın görülemeyeceğine delil olarak kullanmıştır.⁹⁰

2.3.3. Dil Meclislerinin İ'rab Farklılığına Etkisi

Sentaks ile ilgili yapılan araştırmaların birçoğu, Basra dil ekolünün Kûfe dil ekolünden önce meydana geldiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Basra ekolü gramer konularına işaret etme ve gramer ile literatür oluşturma girişiminde Kûfe'den öncedir. Basra'da gramerin sistematik hale gelme ihtiyacı, özellikle Kur'ân-ı Kerîm okunması esnasında meydana gelen ve yaygınlaşan hatalar sebebiyle olmuştur.⁹¹ Bu nedenle nahiv ilminin gelişmesinin Kur'ân-ı Kerîm'le çok sıkı bir ilişkisinin olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü ilk dönemlerden itibaren nahivcilerin çoğu aynı zamanda kırâat âlimiydiler.⁹²

Dil meclislerinde dil ile ilgili tartışmaların yapıldığı ve bu durumun yaygın olduğu bilinen bir durumdur. Farklı ekollere mensup nahivciler, mescit veya o bölgeyi idare eden bir yöneticinin divanında bir araya gelerek herhangi bir gramer konusunda münazara yaparlar ve i'râb açısından söz konusu olan vecihleri tartışırlardı.⁹³ Gramer ile ilgili yapılan münazaralar ilk olarak İbn İshâk ve öğrencileri tarafından ele alınmış ve mecâlis geleneğine değinilmiştir.⁹⁴ Bu özellikteki meclisler daha önceki dönemlerde var olsa da en çok hicri 3. asırdan sonra rağbet gören bir duruma gelmiştir. Özellikle Sîbeveyhi ve Kisâî arasında meydana gelen tartışmanın gramer farklılığına yol açtığını belirtenler olmuştur.⁹⁵ Nahivciler arasındaki münazaralar Abbasiler döneminde Abbasî halifelerinin nahivcileri çocuklarını eğitmek için kendilerine yaklaştırmalarıyla başlamıştır. Bu sayede nahivciler bir yandan ilmî konuları tartışırken diğer taraftan da

⁸⁴ Hüseyn, *Nazarîyyetu'n-nahvi'l-'Arabî*, 115-126.

⁸⁵ Câsim, "Esbâbu't-ta'addüd fi't-tahlîli'n-nahviy", 99.

⁸⁶ Dil Ekolleriyle İlgili Bkz: Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye* (Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, 1967).

⁸⁷ Yaḥyâ İbrâhîm Talâl, "en-Nuḥâtu'l-Mu'tezile", *Âdâbü'r-Râfidîn* 45 (2007), 2.

⁸⁸ en-Nisâ 4/17.

⁸⁹ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/512.

⁹⁰ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2/114.

⁹¹ Nahiv ilminin teşekkül süreciyle ilgili Bkz: Yaḳût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, thk. İhsan Abbas (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 4/177.

⁹² Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 3/436.

⁹³ Fahrüddîn el-Ğabave, "el-Menheciyye fi i'râbi'l-Ğur'âni'l-Kerîm", *Mecellet-ü Buhûşi'd-Dirâsâti'l-Ğur'âniyye* 9 (ts.), 109.

⁹⁴ Abdul'âl Sâlim Mükerrrem, *el-Ḥalâkatu'l-meḥkûde fi târihi'n-nahvi'l-'Arabî* (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1993), 115.

⁹⁵ Ebu'l-Ğâsım ez-Zeccâcî, *Mecâlisu'l-'ulemâ'*, thk. Abdusselâm Hârûn (Kâhire: Mektebetu'l-Ğâncî, 1983), 8; Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 4/16.

maddî gelir elde etmişlerdir.⁹⁶ İlmî tartışmaların yapıldığı böylesi oturumların etkisi gramer değerlendirmelerindeki çeşitlilikte ortaya çıkmıştır.⁹⁷

Bu tartışmaların bir örneği olarak Vâsik'in (öl. 232/847) meclisine davet edilen Mâzinî (öl. 249/863) ve Kûfeli nahivciler arasındaki tartışmayı verebiliriz. Vâsik, davete icabet eden Mâzinî'den tartışmalı bir konuyu ortaya atmasını istemiştir. Bunun üzerine Mâzinî şu âyeti vererek âyetteki "بَغِيًّا" kelimesiyle ilgili soru sormuştur:

وَمَا كَانَتْ أُمَّكَ بَغِيًّا

"Annen de iffetsiz değildi."⁹⁸

Mâzinî Kûfelilere "بَغِيًّا" kelimesinin müennes bir kelime olan "أُمَّ" kelimesine sıfat olmasına rağmen neden müenneslik alameti olan "ة" (kapalı te)'yi almadığını sormuştur. Bunun üzerine Kûfeliler ikna edici bir cevap vermediklerinden Vâsik Mâzinî'ye dönerek konuya açıklık getirmesini talep etmiştir. Mâzinî, "بَغِي" kelimesinin "فَاعِلَةٌ" (fâiletun) anlamına gelen fe'îl (فَعِيلٌ) vezninde bir kelime olması durumunda "ة" ye bitişmesinin zorunlu olduğunu söylemiştir. Ancak âyetteki "بَغِي" kelimesinin "مَفْعُولَةٌ" anlamına gelen "فَعِيلٌ" vezninde bir kelime olduğunu söylemiştir. Bu durumda ise müzekker ve müennes için müşterek lafzın kullandığını söylemiştir. Nitekim Arapların "امرأة شكور، بئر شطون" gibi kullanımlarını da örnek göstererek "بَغِي" kelimesinin aslının "بَغْوِي" olduğunu ve vâv harfinin yâ harfine kalbedildikten sonra idğâm edilerek "سَيِّدٌ" "بَغِي" kelimelerindeki gibi işlem gördüğünü ve "بَغِي" halini aldığını da eklemiştir. Bu tatmin edici değerlendirme Vâsik'in hoşuna gitmiş ve Mâzinî'yi tebrik etmiştir.⁹⁹

Buna benzer bir başka durum da Mütevekkil'in (öl. 247/861) meclisinde Mâzinî ve İbn Sikkît (öl. 244/858) arasında cereyan etmiştir. Mütevekkil bu iki dilcinin nahvî bir konuyu tartışmalarını istemiştir. Mâzinî, İbn Sikkît'e Yûsuf Sûresi 63. âyetteki "فَأَرْسِلْ مَعَنَا أَخَانًا نَكْتَلُ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ" (Kardeşimizi (Bünyamin'i) bizimle gönder ki zahire alalım. Onu biz elbette koruruz) "نَكْتَلُ" kelimesinin fiil veznini sormuş İbn Sikkît hızlı davranarak "نَفْعَلُ" olduğunu söylemiştir. Mâzinî "نَكْتَلُ" kalıbının dört harfli olduğunu "نَفْعَلُ" kalıbının ise beş harfli olduğunu ve dört harfli bir kalıbın beş harfli bir kalıba nasıl hamledildiğini sormuştur. İbn Sikkît bu soru karşısında şaşırılmış ve cevap veremez duruma gelmiştir. Bu münazaraya gözlemcilik yapan Mütevekkil Mâzinî'den cevap vermesini istemiştir. Mâzinî, "نَكْتَلُ" kelimesinin vezninin "نَفْعَلُ" olduğunu söylemiş ve aslının "نَكْتَلُ" olduğuna değinmiştir. İlet harfi olan "ي" harfi ve kendisinden önceki harfin de fethalı olması sebebiyle "elif" harfine dönüştüğünü ve "نَكْتَلُ" haline dönüştüğünü söylemiştir. Ayrıca emrin cevabı olması sebebiyle meczûm olduğunu ve cezm alameti olarak iki sâkin harfin karşılaşması (iltikâû's-sâkineyn) sebebiyle illet harfinin hazfedildiğini ve "نَكْتَلُ" halini aldığını belirtmiştir. Bu yüzden vezninin "عَيْنِ" "نَفْعَلُ" mahzûf olmasından ötürü "نَفْعَلُ" olduğunu ifade etmiştir. Bu değerlendirmeyi dinleyen Mütevekkil, bu çıkarımın doğru olduğunu söyleyerek İbn Sikkît'in mahcup olmasıyla münazarayı sonlandırmıştır.¹⁰⁰

Dolayısıyla Arapçada cümlenin gramatik yapısındaki çeşitliliğe yol açan dil meclisleri ile ilgili rivâyetler, aynı kelime veya kelime gruplarıyla ilgili farklı i'râb değerlendirmelerinde bulunan nahivciye delil teşkil etmiş ve bu esnek özellik Kur'ân-ı Kerîm'deki âyetlerin i'râb değerlendirmesine de yansımıştır.

Sonuç

Kur'ân-ı Kerîm Arap dilinin tüm özelliklerini barındıran bir kitap olduğundan Arap dili ile ilgili kuralların kaynağı olmuştur. Bu açıdan Kur'ân'la ilgili olan her çalışma bir açıdan da Arap dili ile ilgilidir. Kur'ân-ı Kerîm'in okuma biçimlerini ifade eden kırâatler "yedi harf" hadisinde de belirtildiği gibi İslâm ümmetine rahmet anlamı taşımaktadır. Kırâat âlimleri âyetlerin hangi kırâatle okunabileceğini belirterek bu ilmi müstakil bir disiplin haline getirmiş ve makbul kırâatlerde farklı biçimdeki okuyuşların belâğî bir zenginlik kattığını da belirtmişlerdir.

⁹⁶ Saîd el-Afgânî, *min Târîhi'n-nahv* (Beyrût: Dâru'l-Fikir, ts.), 45-46.

⁹⁷ Hüseyin, *Naẓariyyetu'n-nahvi'l-'Arabî*, 235-246.

⁹⁸ Meryem 19/28.

⁹⁹ Afgânî, *min Târîhi'n-nahv*, 56.

¹⁰⁰ Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf el-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1986), 1/250-251.

Kur'ân-ı Kerîm'deki âyetlerin birden fazla i'râbı taşıma ihtimalinin bulunması, Kur'ân'ın Arap dilinin özelliklerini barındırması ve belîğ özelliğinden ötürüdür. Ayrıca Arap dilindeki zengin anlatım gücü, sahip olduğu özellikler de bu durumun başka bir sebebi sayılmaktadır. Bu dilin yapısındaki incelik ve genişlikten dolayı bir ifadenin birden fazla anlamı taşıması mümkündür. Dolayısıyla cümleler veya ifadeler kısa olsa da ifadesinin anlamı ve delaleti geniş olmaktadır. Bu genişlik, Kur'ân-ı Kerîm'e de yansımış ve dilin zenginliğinin en özel örneği sergilenmiştir. Bir kelimenin yapısal olarak birden fazla fonksiyonun olması da i'râbının birden fazla olmasına yol açmaktadır.

Beyanname

1. Finans/Teşvik: Yazar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmadığını beyan etmektedir.

2. Çıkar Çatışması: “Yazar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

3. Etik Beyan: Yazar bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedir.

Kaynakça

- 'Ađime, Muhammed Abdulhâlik. *Dirâsât li'uslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Kâhîre: Dâru'l-Hadîs, ts.
- 'Avd, Sâmî, “Eşeru't-ta'addudi'n-naḥviyye fi tefsîri'l-âyâti'l-Kur'âniyye”, *Mecelletu Câmi'at-i Teşrîn li'd-Dirâsât ve'l-Buhûşî'l-İlmiyye* 29 (11 Mart 2007), 34-49.
- 'Ukberî, Ebû'l-Bekâ Muhibbuddîn Abdullâh b. el-Hüseyn, *et-Tibyân fi i'râbi'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Kâhîre: İsa el-Bâbî el-Halebî, ts.
- Abduttevvâb, Ramazan, *el-Medḥal ilâ 'ilmi'l-luġa ve menâhici'l-baḥşî'l-luġavî*. Kâhîre: Mektebetu Hancî, 1997.
- Aşfahânî, Râgîb, *el-Müfredât fi ġaribi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Aḥmed Halefullah. Mektebetu'l-Enclo'l-Mışriyye, 1970.
- 'Askerî, Ebû Hilâl, *Mu'cemu'l-furûki'l-luġaviyye*, thk. eş-Şeyḥ Beytullâh Beyât. Kûm: Müessesetu'n-Neşri'l-İslâmî, 2000.
- Câhîz, 'Amr b. Baḥr, *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. Abdusselâm Hârûn. Mışır: Mektebetu'l-Hâncî, 1998.
- Câsim, Maḥmûd Ḥasan, “Esbâbu't-ta'addüd fi't-tahlîli'n-naḥviy”. *Mecelletü'l-Luġati'l-'Arabi'l-Ürdüni* 66 (1424).
- Cevherî, İsmâ'il b. Ḥammâd, *eş-Şihâḥ tâcu'l-luġa ve şihâḥu'l-'Arabiyye*, thk. 'Abdu'l-Ġafûr 'Aṭâr. Kâhîre, 1982.
- Dânî, Ebu 'Amr, *el-Eḥrufu's-seb'e li'l-Kur'ân*, thk. Abdulmüheymin Taḥḥân. Mekke el-Mükerrreme: Dâru'l-Menâre, 1997.
- Dayf, Şevkî, *el-Medârisu'n-naḥviyye*. Kâhîre: Dâru'l-Me'ârif, 1967.
- Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf, *el-Baḥru'l-muḥîṭ fi't-tefsîr*, thk. Şıdkî Muhammed Cemîl. Beyrût: Dâru'l-Fikir, 1420.
- Ferrâ', Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî. Mışır: Dâru'l-Mışriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1431.
- Ferrûḥ, Ömer, *Târîḫu'l-edebi'l-'Arabi*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1981.
- Ḥafayân, Aḥmed Muhammed 'Abdussemiti', *Eşheru'l-muşṭalahât fi fenni'l-edâi ve 'ilmi'l-kırâât*. Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Hakçıoğlu, Muhammed Meşhud. “Kur'ân-ı Kerîm'deki Bazı Dilsel Kullanımların Zarûret Olgusu ile İlişkinine Dair Bir İnceleme”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (15 Eylül 2023), 242-268.
- Ḥalebî Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm, *ed-Durru'l-meşûn fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Ḥerrâṭ. Dımaşq: Dâru'l-Kalem, ts.
- Ḥamâse, Muhammed, *mine'l-İcâzi'l-Kur'ânî te'addüdi evcuhi'l-i'râb fi'l-cümle*. Kâhîre: Mektebetu'l-İmâmi'l-Buhârî, 2009.
- Ḥâmid, Fâtıma Ṭâhir Muhammed, *Ususu't-tercîḥ fi kutubi'l-ḥilâfi'n-naḥvi*. Suudi Arabistân: Câmi'atu Ümmü'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1430.
- Hüseyn, Velîd, *Naḫariyyetu'n-naḥvi'l-'Arabi fi ḍav'i ta'addüdi evcuhi't-tahlîli'n-naḥvi*. Amman: Dâru'l-Feḍâât, 2009.
- İbn Hacer, Ebû Şüreyh Evs, *Dîvânu Evs bin Ḥacer*, thk. Muhammed Yûsuf Necm. Beyrût: Dâru Beyrût, 1980.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. nşr. Abdullah Ali el-Kebîr. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.
- İbnu'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed, *Müncidu'l-mukriîn ve mürsidu't-tâlibîn*, thk. 'Alî b. Muhammed el-'Umrân. Cezâyir: Dâru'l-Belâġ, 2003.
- İbnu'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-'aşr*, thk. 'Alî b. Muhammed eḍ-Ḍabba'. Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbnu'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed, *Ṭayyibetu'n-neşr fi'l-kırâati'l-'aşr*, thk. Muhammed Temîm ez-Za'bî. Cidde: Mektebetu Dâru'l-Hudâ, 1994.
- Kaṭṭân, Mennâ', *Mebâhiş fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1414.

- Kaysî, Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed, *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâât*, thk. Abdulfettâh İsmâîl Şelbî. Mısır: Dâru'n-Nahda, ts.
- Kaysî, Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed, *el-Keşfan vucûhi'l-kırââti's-seb' ve 'ilelihâ ve hücecihâ*. thk. Muhyeddîn Ramazân. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1974.
- Kiftî, Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1986.
- Kurtubî, İbn Madâ, *er-Red 'alâ'n-nuhât*, thk. Şevkî Dayf. Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, 1982.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Şahîh-i Müslim*, thk. Nazar b. Muhammed el-Fâyâbî. Mısır: Dâru Taybe, 2006.
- Müberra, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid, *el-Muқтаdab*, thk. Muhammed Abdulhalîk 'Ađime. Kâhire: Vizaretu'l-Evkâf, 1994.
- Mükerrem, Abdul'al Sâlim, *el-Halâkatu'l-mefkûde fî târihi'n-naħvi'l-'Arabî*. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1993.
- Nahhâs, Ebû Ca'fer Aħmed b. Muħammed. *İ'râbu'l-Ķur'ân*. thk. Züheyr Ğâzî Zâhid. Lübnân: Dâru 'Alemlî'l-Kutub, 1998.
- Nüveyrî, Muħammed b. Muħammed, *Şerhu tayyibeti'n-neşr fî'l-kırââti'l-'aşr*. Lübnân: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiye, 2003.
- Rûmî, Abdurrahman b. Süleymân, *Dirâsât fî 'ulûmi'l-Ķur'âni'l-Kerîm*. Riyâd: Mektebetu Melik Fehd, 2005.
- Sâmerrâi, Muhammed Fadil, "Şuverun min ittisa'î delâleti'l-elfâz ve't-terâkîb fî tefsîri'l-Keşşâf", *Ümmü'l-Ķurâ Üniversitesi Dergisi* 42 (1428).
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Ķur'ân*. thk. Muħammed Sâlim Hâşim. Lübnân: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiye, 1421.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân, *el-Muzhir fî 'ulûmi'l-luga ve envâ'ihâ*, thk. Muhammed Ahmed el-Mevlâbek. Kahire: Dâru't-Turâs, ts.
- Süheyle Ğaţţâf Abdulkerim, "Esbâbu'l-cevâz fî'n-naħvi'l-'Arabî", *Mecelletu Câmîati Kerbelâ* 9 (2012), 9-24.
- Süveyd, İnşirâh, *Eşeru'l-Ķırâât fî ta'addüdi'l-me'ânî fî't-tahrîr ve't-tenvîr*. Dımaşq, Câmî'atu Dımaşq, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Ŧalâl, Yaĸût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, thk. İhsan Abbas. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.
- Ŧanţâvî, Muħammed, *Neş'etu'n-naħv ve târihu eşheri'n-nuhât*. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1995.
- Ŧayyâr, Müsâid b. Süleymân, *Vukûfu'l-Ķur'ân ve eşeruhâ fî't-tefsîr*. Suudi Arabistân: Mektebetu Melik Fehd, 1431.
- Zeccâcî, Ebu'l-Ķâsım, *Mecâlisu'l-'ulemâ'*, thk. Abdusselâm Hârûn. Kâhire: Mektebetu'l-Ğâncî, 1983.
- Zemaşşerî Maħmûd b. 'Ömer, *el-Keşşâf 'an haĸâiki't-tenzil*, thk. Ğalîl Me'mûn eş-Şihâ. Lübnân: Dâru'l-Ma'rife, 2009.
- Zürĸânî, Muhammed b. Ebî Bekr, *Muhtâru's-şihâh*, thk. Maħmûd Ğâţır. Beyrût: Mektebetu Lübnân, 1995.